

O`SMIRLARDA ZO`RAVONLIK HISSI NAMOYON BO`LISHINING PSIXOLOGIK OMILLARI

Shermatov Javohir Sherzodovich

Qarshi xalqaro universiteti o`qituvchisi

Annotatsiya: Inson psixologiyasi haqida so`zlaganda turli yosh davrlari bir-biridan sezilarli farqlanishi ma`lum. Mazkur maqolada shaxs taraqqiyotining ma`lum bir bosqichlarida agressiv (tajovuzkor) xulq-atvorning shakllanishi va namoyon bo`lishi tahlil qilingan.

Kalit so`zlar: Agressiya va agressiv xulq-atvor, shaxsning agressiv xulq-atvorining shakllanish sharoitlari, agressiya va deviant xulq-atvor.

Abstract: When talking about human psychology, it is known that different age periods are significantly different from each other. This article analyzes the formation and manifestation of aggressive (aggressive) behavior at certain stages of personality development.

Key words: Aggression and aggressive behavior, conditions of formation of aggressive behavior of a person, aggression and deviant behavior.

Аннотация: Говоря о психологии человека, известно, что разные возрастные периоды существенно отличаются друг от друга. В данной статье анализируется формирование и проявление агрессивного (агрессивного) поведения на определенных этапах развития личности.

Ключевые слова: Агрессия и агрессивное поведение, условия формирования агрессивного поведения личности, агрессия и девиантное поведение.

Inson psixologiyasi haqida so`zlaganda turli yosh davrlari bir-biridan sezilarli farqlanishi ma`lum. Bular: chaqaloqlik davri, ilk bolalik davri, maktabgacha ta`lim davri, kichik maktab yoshi davri, o`smirlik davri, ilk yoshlik davri, yoshlik davri, yetuklik davri va keksalik davrlaridir. Bu davrlarning har biri o`ziga xos xususiyatlarga, sifatlarga ega bo`lib, ular bir-biridan odamning xronologik yosh ko`rsatkichlariga ko`ragina emas, balki shu davrda inson ruhiyatida kechadigan hodisalar, ro`y beradigan o`zgarishlar, uning ruhiyatidagi umumiy qonuniyatlarga ko`ra ham farqlanadi. Shuning uchun har bir yosh davrlari o`ziga xos xususiyatlarga egadir. Yosh davrlari ichida o`smirlik o`zining o`ziga xos kechishi bilan farq qiladi. O`smirlik davri insonni bolalikdan — yoshlikka o`tuvchi va o`z navbatida boshqa davrlardan o`zining nisbatan keskinroq, murakkabroq kechishi bilan farqlanib turuvchi davrligi bilan ajralib turadi. O`smirlik davrining og`ir, murakkab davr ekanligi ko`plab psixologik, fiziologik, ijtimoiy omillar bilan bog`liqligi, bu davrda rivojlanishning barcha jihatlari: jismoniy, aqliy, ahloqiy, ijtimoiy va shu kabilarning mazmun mohiyati ham o`zgarishi bu davrning yana bir muhim jihatidir. Bu davrda o`smir hayotida, uning ruhiyati, organizmining fiziologik holatlarida, uning ijtimoiy holatida jiddiy o`zgarishlar sodir bo`ladi. Aksariyat holatlarda ularda bir-biriga qarama-qarshi bo`lgan turli xil an`analar kuzatiladi. O`smirlik davrida ro`y beradigan bu o`zgarishlar Bolaning psixologik rivojlanishiga o`z ta`sirini ko`rsatmay qolmaydi. O`smir ruhiyatida kuzatiladigan xarakterli xususiyatlardan biri ularning o`ta ta`sirchanligi, jizzakiligi, qo`rsligi, sal narsaga xafa bo`lishi bo`lib, bu hissiy noturg`unlikning ifodasidir. Bunday

holatlarning yuzaga kelish sabablaridan biri bevosita jinsiy balogʻatga yetish, ichki sekretsiya bezlari, ayniqsa, jinsiy bezlar funksiyalarining faollashuvi va shular bilan bogʻliq holda oʻsmir organizmida roʻy beradigan psixofiziologik oʻzgarishlardir.

Oʻsmir kamolotga erishgan sayin uning psixik dunyosida yangi fazilatlar va sifatlar paydo boʻla boshlaydi, psixikasida keskin qayta qurish sodir boʻladi. Oʻzgarishlar uning oldiga yangi talablar qoʻyadi, bu esa oʻz navbatida koʻproq huquq va erk berilishini, eng avvalo mustaqil qarorga kelish va oʻz xulq-atvorini maqbul deb hisoblab amalga oshirishni taqozo qiladi. Psixik takomillashish, kamolotga intilish, nisbiy barqarorlik oʻsmirlik davrining eng muhim xususiyatlari hisoblanadi.

Oʻsmir shaxsining tarkib topishida axloqiy xislatlarning oʻziga xos xususiyatlari, ongning rivojlanishi alohida ahamiyat kasb etadi. Bunda oʻquvchilarning axloqiy tushunchalarni oʻzlashtirishi va ularni turmushga tatbiq etishi muhim rol oʻynaydi. Umuminsoniy xislatlarni shakllantirish jarayoni, oʻzmirdagi ishonch, aqida, nuqtai nazarning qarama-qarshiliklariga duch keladi. Oʻsmir shaxsini tarkib toptirishda uning atrof-muhitga, ijtimoiy hodisalarga, kishilarga munosabatini alohida hisobga olish lozimdir. Chunki oʻsmirda muayyan narsalarga munosabat shakllangan boʻladi. Ijtimoiy turmushni kuzatish, undagi inson uchun zarur koʻnikmalarni egallash kattalar xulq-atvorini tahlil qilish imkoniyatini yaratadi. Natijada favqulodda holatlarga – katta yoshdagi odamlarning tutgan yoʻli va uslubini baholash koʻnikmasi tarkib topa boshlaydi. Oʻsmir xulq-atvorini baholashda (ragʻbatlantirish yoki jazolashda) kattalarning qatʼiyatliliigi, printsiptaligi sinchkov oʻquvchi tomonidan tahlil qilinadi va qoʻllangan tadbirning toʻgʻri yoki notoʻgʻri ekanligi yana bir marta tekshiriladi.

Bu davrda taʼlim-tarbiya jarayonida tarbiyasi qiyin oʻsmirlar ham uchrab turishi tabiiy holatdir. Bunday oʻsmirlar bilan yakkama-yakka ishlash usuli yaratilgan, feʼl-atvordagi nuqsonlarning xatti-harakati nosogʻlomligining oldini olish chora-tadbirlari va tuzatish yoʻllari ilmiy asosda ishlab chiqilgandir. Tarbiyasi qiyin; injiq, qaysar, gap koʻtara olmaslik, betgachoparlik, xulqi salbiy oʻsmirlarning kelib chiqishining ijtimoiy sabablaridan tashqari, pedagogik va psixologik sabablari ham mavjuddir. Oʻsmirlarda nojoʻya xatti-harakatlar paydo boʻlishining sabablari va omillilari har xildir. Qonunga boʻysunmaslik hamda unga zid ravishda harakat qilishni darajasiga qarab tarbiyasi qiyin oʻsmirlar jinoiy qonunbuzar va oddiy qoidabuzar (tartibbuzar) guruhlariga ajratish mumkin.

Tarbiyasi qiyin oʻsmirlarning birinchi guruhi subutsizlar yoki orsizlar deyish maqsadga muvofiqdir. Ular oʻz xatolarini aynan bilib turib qonun va qoidalarni buzishga harakat qiladilar, nomaʼqul ishlarni bajaradilar. Koʻpincha ular oʻzlarining ayblarini tan olmaydilar, maktabdagi baʼzi bir kamchiliklarni tanqid qiladilar, lekin yutuqlarni eʼtirof qilishni xohlamaydilar. Oʻz shaxsiy fikrlarini boshqa kishilarga maʼqullashni va oʻz talablarini boshqalar soʻzsiz bajarishini juda yoqtiradilar. Bunday oʻsmirlar betga oʻjar tabiatli, chopar, rahm-shafqatsiz, “zoʻravon” boʻladilar. Mustaqil fikrga ega boʻlmagan tengdoshlarini oʻz atroflariga toʻplaydilar va birgalikda tartib buzishga undaydilar.

Keyingi yaʼni ikkinchi guruhga mansub tarbiyasi qiyin oʻsmirlar yaxshi va yomonni anglaydilar, biroq mustaqil barqaror yuksak his-tuygʻuga, eʼtiqodga ega emasliklari sababli “orqa qanoat”da turib qoidani buzadilar. Ularning xatti-harakatlari taʼsir kuchiga, tasodifiy voqeelikka va vaziyat xususiyatiga bogʻliqdir. Ular tashviqotga tez beriladilar, barcha narsa va hodisalarga ishonadilar, qaysi yoʻlga kirib qolganliklarini tushunib yetadilar, biroq “jamoat” fikriga qarshi borishga botina olmay koʻngilsiz ishlarga

qo'l uradilar. Ko'pincha tartibbuzarlar qilmishlariga tavba qilib, sinf jamoasi a'zolarini ishontiradilar, lekin ma'lum fursat o'tgandan so'ng bergan va'dalarini butunlay unutadilar.

Va uchinchi guruhga mansub tarbiyasi qiyin o'smirlar shaxsiyatparastlik yoki egoistlik tufayli tartibbuzarlik va qonunbuzarlik yo'lga kirib qoladilar. Ular ehtiyojlarini va shaxsiy talablarini qondirish uchun hap qanday nojo'ya xatti-harakatdan qaytmaydilar, doim odamlarga yaxshilik qilishni orzu qiladilar, biroq o'zlarining shaxsiy manfaatlarini ijtimoiy manfaatdan yuqori qo'yishga intiladilar. O'zlarining xohishlarini ta'qiqlangan usullar bilan amalga oshiradilar, so'ng qilmishlariga afsus-nadomat chekadilar, ruhan eziladilar, lekin mazkur kechinmalarni tez unutib yuboradilar, ularning shaxsiy ehtiyojlari har qanday yuksak hislardan, xohishlaridan ustun turadi. Axloqsizlikka doir xatti-harakatlar achinish hissi tarzida namoyon bo'lishi mumkin.

Tarbiyasi qiyin bo'lgan o'smirlarning xatti-harakatlarini ijobiy tomonga burib yuborish uchun ularda javobgarlik, ishonch, mas'uliyat, g'urur kabi yuksak hislarni tarkib toptirish lozimdir. Buning uchun ularga qobiliyati, yoshi, kuchi va qiziqishlarini hisobga olib, vazifalar berish maqsadga muvofiqdir. Ularga kichik jamoani, sport to'garaklarini boshqarish vazifasini ishonib topshirish natijasida salbiy fe'l-atvorlarini ijobiy tomonga o'zgartirish mumkin bo'ladi. O'smirlarni o'zlari qiziqqan mashg'ulotlarga jalb qilish orqali o'qishga bo'lgan salbiy munosabatlarini asta-sekin yo'qotib borish mumkin.

Tarbiyasi qiyin bo'lgan o'smirlarda ko'pincha uchraydigan holat bu – tajovuzkorlik (agressiya)dir. Tajovuzkoirlik (agressiya) - bu turli vaziyatlarda va buzg'unchi harakatlarda ma'lum bir doimiylik bilan aggressivlikning namoyon bo'lishida ifodalangan deviant xatti-harakatlarning shakli bo'lib, bundan maqsad boshqa insonlarga zarar yetkazish yoki haqorat qilishdir. Tajovuzkoirlik muammosi zamonaviy psixologiya va pedagogikaning eng muhim muammoli sohalaridan biri hisoblanadi.

O'smirlar o'rtasida guruhiy sodir bo'ladigan janjallar va nizoli holatlari ko'payib borayotganini guvohi bo'lyapmiz. Demak shunday sharoitda o'smirlarning aggressiv xulq-atvori muammolarini tahlil qilish ayniqsa maqsadga muvofiqdir, bu o'sib borayotgan odamlarning aggressiv xatti-harakatlarining haqiqiy sabablarini tushunishga, shuningdek samarali vositalarni ishlab chiqishga jiddiy to'sqinlik qiladigan nazariy fikrlar mavjudligini ko'rsatadi. Tajovuzkorlik asosan bolalik va o'smirlilik davrida erta ijtimoiylashuv jarayonida shakllanadi va aynan shu yoshda tuzatish uchun eng qulay vaqt hisoblanadi.

Tajavvuzkorlik xulq-atvorning o'smir yoshidagi o'ziga xos xususiyati – kattalar avtoritetining foydalanishi fonida tengqurlari jamoasiga bog'langanligi bilan ifodalash joiz. Ushbu yoshda tajavvuzkor bo'lish “kuchli bo'lish yoki, aksincha kuchli ko'rinish” ma'nosini anglatadi. Aksariyat o'smirlar jamoasi, sardor tomonidan qo'llab quvvatlaydigan, o'zining miflari va udumlariga ega. Misol uchun, a'zolikka kiritish udumlari keng yoyilgan (yoki yangi qo'shilganlarni tajribadan o'tkazish). Boshqalardan ajralib turuvchi guruh “uniformasi” (umuman o'smirlar modasi ham) udumlar xulq atvoriga ega. Udumlar jamoaga muvofiqlik emotsiyasini ko'taradilar va o'smirlarga xavfsizlik hissiyotini baxsh etadilar, ammo, miflar jamoalarning hayot faoliyatining o'zagi bo'lib qoladi. Miflar jamoadagi ichki guruh va tashqi tajavvuzni oqlash uchun keng foydalaniladi. Masalan, to'daga taaluqli bo'lmaganlarga nisbatan har qanday tajavvuz (agressiya) quyidagi so'zlar bilan oqlanadi - “ular jamoamizga xiyonat qildilar..., biz o'z jamomizni tashqi tasir etuvchi xavf-xatarlardan himoya qilishimiz kerak..., biz barchani bizni hurmat qilishga majbur qilishimiz kerak”. Guruh mif bilan ruhlantirilgan zo'ravonlik o'smirlarda o'z kuchini

tasdiqlash, qaxramonlik va guruhga sodiqlik shaklida kechadi. Bir vaqtdayoq, alohida vaziyatlarda agressiv xulqatvor tashabbuschilari sifatida - alohida autsayder-o'smirlar, turli sabablar tufayli dezadaptatsiyalashgan o'smirlar va agressiya yordamida o'z mavqeini ko'tarishga urinib ko'rgan o'smirlar bo'lishi mumkin.

Umuman olganda, bola va o'smir shaxsining rivojlanishi uchun agressiv namoyishlarning o'zi unchalik xavfli emas, balki ularning natijalari va atrofdagilarning noto'g'ri reaksiyasi xavflidir. Agar zo'rvonlik - e'tibor, hukmronlik, tan olish, pul, boshqa huquqlarni bersa, bolalarda va o'smirlarda kuch ustivorligiga asoslangan xulqatvor shakllanishi mumkin, bu esa katta insonlarning ham ijtimoiy faoliyat asosini tashkil etishi mumkin (masalan, kriminal guruhlarda). Atrofdagilarning agressiyani kuch bilan bosishga intilishi kutilgan natijaga emas, balki qarama-qarshi natijaga olib kelishi mumkin.

Katta kishilarda agressiv xulq-atvor namoyishlarining turlari xilma-xil, chunki ular asosan individual xususiyatlar bilan belgilanadi. Agressiv xulq-atvorni to'ldiruvchi, individual-shaxs xususiyatlari sifatida, odatda quyidagi fe'l-atvor qirralarini ko'rib chiqadilar, jamoa ma'qullamasligi, asabiylik, gumonsirash, bid'atlar (masalan, millatiga qarab), hamda aybdorlik o'rnida uyalish hissiyotini sezishga moyillik. Zo'rvonlikka moyillikni qo'llab-quvvatlashda insonning quyidagi e'tiqodi asosiy rol o'ynashi mumkin, inson o'z taqdirining yakka hukmdor xo'jayini (ba'zan boshqa insonlar taqdirini ham), hamda agressiyaga uning ijobiy munosabati (foydali va normal hodisa sifatida).

Shaxsning agressiv xulq-atvoriga ta'sir qiluvchi boshqa xususiyat – uning frustratsiyani o'tkazish qobiliyati. Ma'lum bo'lishicha, frustratsiya- bu maqsad yoki ehtiyojini qoniqtirishi yo'lidagi to'sqinlikdan kelib chiqqan holat. Ba'zi bir mualliflarfrustratsiyani - agressiv xulq-atvorning yetakchi sabablaridan biri deb hisoblaydilar.

Umuman olganda, frustratsiya keng tarqalgan hodisa va insonlar uni bartaraf etish qobiliyatlari bilan farqlanadilar. Agar agressiv xulq-atvor frustratsiya bartaraf etishiga muvaffaqiyatli ko'maklashsa, u o'rgatish qonunlariga muvofiq, kuchayishga ko'pro ehtimoli mavjud. Bu vaziyatda, insonning frustratsiyaga yuqori seziluvchanligi bo'lsa muammolar paydo bo'lishi mumkin, shu bilan birga agar unda frustratsiya bartara etilishining ijtimoiy ruxsat etilgan usullari ishlab chiqilmagan bo'lsa. Boshqa - jinsiy (gender) omilining ta'sirini baholaganda, - erkaklar (o'g'il bolalar) to'g'ridan-to'g'ri va jismoniy agressiyaning juda yuqori darajalarini namoyish etadilar, ayollar (qiz bolalar) esa bevosita va verbal ko'rinishidagi agressiyani namoyish etishga moyil bo'lishadi. Umuman olganda, erkak jinsiga ko'proq jismoniy zo'rvonlikka moyillik mansub, bu borada ayollar ko'proq va muvaffaqiyatli psixologik variantni qo'llaydilar.

Gender, yosh va individual omillarning muhimligiga qaramasdan, ko'pchilik tadqiqotchilar fikricha, agressiv xulq-atvorning shakllanishida shaxs rivojlanishining ijtimoiy sharoitlari yetakchi ahamiyatga egaligi maqsadga muvofiqdir.

Demak, shaxsning biologik o'sishdagi nuqsonlar, sezgi orgalarining kamchiliklari, o'qishga salbiy ta'sir etuvchi oliy nerv faoliyati va temperamentdagi qusurlar tarbiyasi qiyinlarni kiritish chiqaradi. Shaxsning psixik o'sishidagi kamchiliklar, chunonchi, aql-idrokining zaifligi, irodaning bo'shligi, hissiyotning kuchsizligi, zarur ehtiyoj va qiziqishlarning mavjud emasligi, o'smirning intilishi bilan mavjud imkoniyati o'rtasidagi nomutanosiblik va hokazolar xatti-harakatni izdan chiqaradi. Shaxsning fazilatlarini tarkib topishidagi nuqsonlar: axloqiy xislatlarning yetishmasligi, o'qituvchi, sinf jamoasi, oila

a'zolari bilan noto'g'ri muloqot, ishyoqmaslik, bo'sh vaqtini to'g'ri taqsiqlamaslik va boshqalar ham salbiy qiliqlarni vujudga keltiradi.

Tarbiyasi qiyin o'smirlarni o'rganishda kinolavhalar, yuridik varaq, ishontirish, rag'batlantirish, bo'ysundirish, qo'rqitish, sun'iy qiyin holatni yaratish singari usullardan foydalaniladi. Tarbiyasi qiyin o'smirlarning xatti-harakatini ijobiy yo'nalishga burib yuborish uchun ularda mas'uliyat, g'urur, javobgarlik, ishonch kabi yuksak hislarni tarkib toptirish lozim. Buning uchun ularga Yoshi, kuchi, qobiliyati va qiziqishlarini hisobga olib, topshiriqlar berish ayni muddaodir. Ularni o'zlari qiziqqan ta'garaklarga jalb qilish orqali o'qishga salbiy munosabatlari asta-sekin yo'qotib boriladi.

Demak, inson hayotida ma'lum bir o'ziga xos o'sish davrlari mavjudki, unda shaxs turli xil psixologik holatlarni, ma'lum bir jarayonlarni rivojlantirish darajalarini boshdan kechiradi. Shubhasiz, me'yordagi agressiya himoyalani xarakteriga ega va hayot kechirish uchun xizmat qiladi. Shu bilan birga, insonning ijodiy potentsiali va yutuqlarga intilishida faollik manbai sifatida ko'rinadi. Shaxs agressiyasining turli namoyishlarini, agressiyani ijtimoiy ta'qiqlanmagan shakllarida namoyish eta olishi va nihoyat o'zi va boshqalar ustidan zo'ravonlikdan qochishni o'rganib olishi zarur va majburdir. Shaxsiy agressiyasining taqdiri - har bir katta yoshli insonning shaxsiy tanlash huquqi, biroq agressiyani egallab olishi - umuman olganda eng murakkab psixologik vazifalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Farfiyeva K.A. Ommaviy axborot vositalari ta'sirida talabalarda ijtimoiy tasavvurlar shakllanishining o'ziga xosligi (Televidenie misolida): Dis. ... psixol. fan. nomzodi. – T.: O'zMU, 2005. – 148 b.
2. Вильданова Д. О проблемы психология агрессивного поведения. // Pedagogik ta'lim j. – 2006. - № 4. – Б. 98-100.
3. Elov Z.S. O'smirlik davrida shaxs xulq-atvorida kuzatiladigan reaksiyalar-ning psixologik ta'siri. science and education scientific journal volume 3, issue 3 march. 2022 442-447
4. Olimov. L.Ya., Nazarov A.M. Xulqi og'ishgan bolalar psixologiyasi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: "Tafakkur avlodi", 2020. – 496 b.